

Svetlana Alexijevitsj

De oorlog heeft geen vrouwengezicht

Vertaald door Jan Robert Braat



2016

DE BEZIGE BIJ

AMSTERDAM | ANTWERPEN

‘Van wanneer dateren de eerste vrouwen in het leger?’

‘In de vierde eeuw voor Christus vochten er al vrouwen bij de Atheense en Spartaanse troepen. Later zag je ze weer bij de veldtochten van Alexander de Grote. De Russische historicus Nikolaj Karamzin schreef over onze voorouders: “Soms trokken Slavische vrouwen, onbevreesd voor de dood, met hun vaders en mannen ten oorlog. De Grieken troffen bij het beleg van Constantinopel in 626 tussen de gesneuvelde Slaven veel vrouwen aan. Moeders voedden hun kinderen tot krijgers op.”’

‘En in de nieuwe tijd?’

‘In Engelse lazaretten dienden tussen 1560 en 1650 voor het eerst vrouwelijke soldaten.’

‘En in de twintigste eeuw?’

‘In het begin, in de Eerste Wereldoorlog, nam de Royal Air Force al vrouwen aan. Er werd een Koninklijk Hulpkorps geformeerd en een vrouwenlegioen voor wegtransport, samen goed voor 100.000 vrouwen.

Ook in Rusland, Duitsland en Frankrijk namen veel vrouwen dienst in militaire ziekenhuizen en hospitaaltreinen.

In de Tweede Wereldoorlog groeide het verschijnsel uit over de hele wereld. In veel landen dienden vrouwen in alle onderdelen: bij de Britten waren dat er 225.000, bij de Amerikanen 450.000–500.000 en bij de Duitsers 500.000.

In het Sovjetleger vochten ongeveer een miljoen vrouwen. Ze beheersten alle wapens, ook de meest ‘mannelijke’. Er kwam zelfs een taalprobleem, want van ‘tanksoldaat’, ‘infanterist’ en ‘mitrailleursschutter’ bestond toen nog geen vrouwelijke versie, omdat die functies nooit door vrouwen waren vervuld. Die benamingen werden pas in de oorlog aangepast...’

Uit een gesprek met een historicus

De mens is groter dan de oorlog

(uit het dagboek van de auteur)

Miljoenen voor een habbekrats gevelden
traden het pad door het donker al plat...

– *Osip Mandelstam*¹

1978–1985

Ik schrijf een boek over de oorlog...

En dat terwijl ik nooit hield van oorlogsboeken, de favoriete lectuur van al mijn leeftijdgenoten in mijn jeugd. Logisch: we waren kinderen van de overwinning, kinderen van de winnaars. Wat ik me vooral van de oorlog herinner? Mijn kinderangst voor onbegrijpelijke en schrikwekkende woorden. Er werd voortdurend over de oorlog gepraat: thuis en op school, bij bruiloften en partijen, bij doop, feest en begrafenis. Zelfs onder kinderen. Een buurjongen vroeg me eens: ‘Wat doen mensen onder de grond? Hoe leven ze daar?’ We wilden het mysterie van de oorlog ontraadselen.

In die tijd begon ik over de dood na te denken. Dat ben ik blijven doen, de dood werd mijn grootste levensmysterie.

Voor ons kwam alles voort uit die gruwelijke, geheimzinnige wereld. Mijn Oekraïense opa van moeders kant was aan het front gesneuveld en ergens in Hongaarse grond begraven, en mijn Wit-Russische oma van vaders kant stierf bij de partizanen aan de tyfus. Twee van haar zonen raakten in de eerste oorlogsmaanden vermist in de

strijd, alleen de derde, mijn vader, keerde terug. Elf verre familieleden werden met kinderen en al door de Duitsers levend verbrand, sommigen in hun eigen huis, anderen in de dorpskerk. Elke familie was zoiets overkomen, iedereen.

De dorpsjongetjes speelden nog lang Rus-en-Duitsertje: 'Hände hoch!' 'Zurück', 'Hitler kaputt!'

We kenden geen wereld zonder oorlog. De oorlogswereld was de enige bekende, de oorlogsmens de enige vertrouwde. Ik ken nog steeds geen andere wereld en geen ander mens. Hebben die ooit bestaan?



In het dorp van mijn jeugd woonden na de oorlog alleen nog vrouwen. Ik herinner me daar geen enkele mannenstem. Zo bleef dat voor mij: vrouwen vertellen over de oorlog, huilen en zingen zoals ze huilen.

De halve schoolbibliotheek ging over oorlog. Ook de bibliotheek in het dorp en in de streekhoofdstad waar mijn vader vaak boeken ging lenen. Nu begrijp ik waarom dat zo was. Dat had een reden. We hadden altijd oorlog gevoerd of ons op oorlog voorbereid. We haalden herinneringen op aan vroegere slagen. We hadden nooit anders geleefd. Dat kunnen we zeker niet. We kunnen ons niet voorstellen hoe het anders kan. Dat moeten we nog eens terdege leren.

Op school leerden we de dood beminnen. We schreven opstellen over hoe we ergens voor wilden sterven... Daar snakten we naar...

Maar de stemmen buiten riepen iets anders, lokten nog meer.

Ik ben lang een boekenmens gebleven, ik vond de werkelijkheid zowel beangstigend als fascinerend. En mijn gebrek aan levenskennis schiep durf. Nu denk ik wel eens: had ik me in die afgrond gestort als ik de werkelijkheid beter had gekend? Is mijn onderzoeksdrang ontstaan uit gebrek aan kennis? Of volgde ik een intuïtie? Dat is ook mogelijk...

Ik heb lang gezocht naar hoe ik mijn gevoelens vorm moest geven.

Ik zocht een genre dat paste bij mijn wereldbeeld, bij mijn oog en oor.

Op een dag kreeg ik *Ik kom uit een vuurdorp* in handen, een boek van A. Adamovitsj, J. Bryl en V. Kolesnik.² Dat bracht een schok teweeg die ik maar één keer eerder had meegemaakt, bij het lezen van Dostojevski. Het boek had een ongebruikelijke vorm: een samenstel van stemmen uit het leven zelf, uit wat ik hoorde in mijn jeugd, uit wat er klinkt op straat, thuis, in het café en in de bus. Toen was ik er, de kring was rond. Ik had gevonden wat ik zocht, wat ik had gevoeld.

Ales Adamovitsj werd mijn leermeester...



Twee jaar lang heb ik niet zozeer mensen ontmoet en cassettes opgenomen als wel nagedacht en gelezen. Waar moest mijn boek over gaan? Over de oorlog? Alweer? Waarom? Er waren al duizenden oorlogen geweest, grote en kleine, bekende en onbekende. Daarover waren vele duizenden boeken verschenen. Maar allemaal geschreven door mannen over mannen, dat was duidelijk. Alles wat we weten over de oorlog weten we via mannen. We zitten vast in mannenvoorstellingen en mannengevoel over de oorlog. In mannenwoorden. Vrouwen zwijgen. Niemand, behalve ik, had ooit iets aan mijn oma en moeder gevraagd. Ook niet aan de vrouwen die aan het front geweest waren. Als die ineens over vroeger gingen praten, vertelden ze niet over hun eigen vrouwenoorlog. Ze vertelden over die van de mannen, ze hanteerden de mannelijke norm. Pas als ze thuis waren of even gesnikt hadden tussen hun frontvriendinnen, begonnen ze over hun eigen oorlog. En die kende ik niet. Die was onbekend gebleven. Als journaliste ben ik op mijn expedities meer dan eens getuige en enige toehoorder geweest van totaal nieuwe teksten. Dat bracht net zo'n schok teweeg als in mijn jeugd. In die verhalen flitste de gruwelijke grijns van het mysterie. Die vrouwenverhalen hadden haast niets van wat we gewend waren te lezen of te horen. Ze gingen niet over

hoe de een de ander heldhaftig doodde en overwon en wie werd verslagen. Onder welke generaals, met welk materieel. Vrouwenverhalen zijn anders, gaan over iets anders. Een vrouwenoorlog heeft eigen kleuren en geuren, eigen belichting en gevoelsdimensie. Eigen woorden. Zonder helden en onwaarschijnlijke wapenfeiten, gewoon met mensen die iets onmenselijk menselijks hebben verricht. In die oorlog lijden niet alleen de mensen, maar ook de aarde, de vogels en de bomen. Daarin lijdt iedereen die samen met ons de aarde bevolkt. Zonder woorden, wat het nog erger maakt.

Maar waarom? vroeg ik me vaak af. Waarom kwamen die vrouwen, die ooit in een absolute mannenwereld hun eigen plaats hadden bevochten, niet op voor hun eigen geschiedenis? Voor hun eigen woorden en gevoelens? Door gebrek aan zelfvertrouwen. Een hele wereld bleef voor ons verborgen. Die oorlog bleef onbekend...

Van die oorlog wil ik de geschiedenis schrijven. Van die vrouwenoorlog.



De eerste gesprekken met die vrouwen verblufften me: in de oorlog waren ze hospik, scherpshutter, mitrailleurshutter, commandant luchtafweer of sappeur; nu zijn ze boekhoudster, laborante, stadsgids of lerares... Er is een enorm verschil tussen toen en nu. Het is net of ze niet over zichzelf vertellen, maar over andere meisjes. Ze staan versted van zichzelf. En in mijn ogen wordt de geschiedenis menselijker, het wordt net een gewoon leven, in een ander licht.

Ik tref ijzersterke vertelsters aan. Hun leven omvat bladzijden die kunnen wedijveren met de beste klassieken. Zo iemand observeert zichzelf scherp van boven, uit de hemel, en van onderen, van de grond. Je ziet hun hele weg omhoog en omlaag, van engel tot beest. Hun relaas is geen hartstochtelijk of neutraal navertellen van een verdwenen werkelijkheid, maar het herscheppen van een verleden in een teruggedraaide tijd. Hun verhaal scheidt hun leven. Soms aangevuld en soms herschreven; en dan moet ik opletten. Maar hun leed smelt elke

vervalsing weg, door de hoge temperatuur ervan. Ik heb gemerkt dat de eenvoudige vrouwen – verpleegsters, kokkinnen en wasvrouwen – het eerlijkst zijn. Willen ze iets verfijnen, dan zoeken ze daarvoor de woorden bij zichzelf. Niet uit kranten of boeken van een ander, maar alleen uit hun eigen leed en ervaring. Bij hoger ontwikkelde mensen zijn de gevoelens en taal vreemd genoeg vaak bewerkt door de tijd. Door de geldende norm. Besmet door secundaire kennis. Door mythes. Soms moet je een lange weg gaan en omtrekkende bewegingen maken om hun eigen vrouwenoorlog te horen en niet het mannenverhaal over aftocht, aanval, frontsegment... In dat geval is één gesprek niet genoeg, dan moet ik nog eens terugkomen. Als een volhardende portrettist.

Ik zit lang in vreemde huizen of appartementen, soms vele dagen. We drinken thee, passen net gekochte bloesjes, bespreken kapsels en recepten. Bekijken samen foto's van de kleinkinderen. Pas dan, na zekere tijd, hoe lang en waardoor is niet te zeggen, komt ineens het langverbeide moment dat zo'n vrouw de norm laat varen – dat gips en gewapend beton van onze monumenten – en dat ze aankomt bij zichzelf, in zichzelf. Dan vertelt ze niet meer over de oorlog, maar over haar jeugd. Over een stuk van haar leven... Dat moment moet ik dan grijpen en niet laten lopen. Vaak na een lange dag vol woorden, feiten, tranen, blijft er maar één zin in het geheugen (en wat voor een!): 'Toen ik naar het front ging was ik zo klein dat ik in de oorlog nog gegroeid ben.' Die zin noteer ik, al heb ik al tientallen meters band opgenomen, vier, vijf cassettes...

Wat me steun geeft? Dat we hier gewend zijn samen te leven. In een gemeenschap. We zijn gemeenschapsmensen. Bij ons toon je alles, je geluk en je tranen. We kunnen lijden en praten over dat leed. Leed rechtvaardigt ons zware, mislukte leven. Voor ons is leed kunst. En inderdaad, vrouwen gaan die weg moedig...

Hoe ze me tegemoet treden?

Ze noemen me ‘meisje’, ‘dochter’, ‘kind’. Als ik van hun generatie was geweest, hadden ze me vast anders bejegend, kalm, als een gelijke, maar zonder de vreugde en verrassing van dat treffen tussen jong en oud. Het is belangrijk dat ze nu, oud, terugdenken aan de tijd dat ze nog jong waren. Na een heel leven, na veertig jaar. Ze leggen dat leven voor me open, voorzichtig, om me te sparen: ‘Ik ben meteen na de oorlog getrouwd. Ik verschool me achter mijn man. Achter het dagelijks leven, achter de luiers. Ik verschool me graag. Mijn moeder smeekte me steeds: “Zeg niks! Vertel niemand wat! Hou dat voor je!” Ik heb mijn plicht gedaan jegens het Vaderland, maar betreur dat ik erbij was, dat ik ervan afweet... Maar jij bent nog een kind. Ik heb met je te doen...’ Vaak zie ik hoe ze naar zichzelf luisteren. Naar het zoe-men van hun ziel. Om hun verhaal te toetsen. Na zoveel jaar begrijpt een mens dat het leven voorbij is, dat het tijd wordt je erbij neer te leggen en je op te maken voor vertrek. Iemand vindt het pijnlijk in het niks te verdwijnen. Onopgemerkt. Terloops. Als je omkijkt, wil je niet alleen over jezelf praten maar ook doordringen tot het mysterie van het leven. Je wilt antwoord geven op de vraag waarom je dat allemaal mee moest maken. Je beziet alles met een treurige afscheidsblik, je bent al haast weg... Het heeft geen zin meer jezelf en anderen iets wijs te maken. Je begrijpt dat er zonder gedachte aan de dood in de mens niets te ontdekken valt. Het mysterie van de dood staat boven alles.

De oorlog is een te intieme ervaring. Even eindeloos als een mensenleven.

Een keer weigerde een vrouw (een pilote) me te ontvangen. Ze belde me op en zei: ‘Nee, dat red ik niet... Dat wil ik me niet herinneren. Ik ben drie jaar in de oorlog geweest en heb me drie jaar geen vrouw gevoeld. Mijn gestel was gevoelloos geworden. Ik menstrueerde niet meer, voelde geen wellust meer. En ik was mooi... Toen mijn latere man me ten huwelijk vroeg – in Berlijn, voor de Rijksdag – zei hij: “De oorlog is voorbij. We leven nog. We hebben geboft. Trouw met me.” Ik kon wel huilen. Schreeuwen. Hem een klap geven. Hoe-

zo trouwen? Nu? Trouwen tussen dit alles? Tussen dat roet en die zwartgeblakerde stenen? Zie je wel hoe ik eruitzie? Maak eerst een vrouw van me. Geef me bloemen, maak me het hof, zeg iets moois. Daar snak ik naar! Daar wacht ik op! Ik had hem haast een oplawaai verkocht... Daar had ik echt zin in... Maar hij had een verbrande paarse wang... En ik zag het: hij snapte alles, er liepen tranen over die wang. Over zijn verse littekens... En ik kon mezelf niet geloven toen ik zei: "Ja, ik trouw met je." Nee, het spijt me, daar wil ik niet naar terug..'

Ik begreep haar. Toch wordt ook zij een bladzij of halve bladzij in mijn boek.

Teksten, teksten. Overal teksten. In woningen en stulpjes, op straat en in de trein... Ik luister... Ik verander allengs in één groot oor, steeds toegekeerd naar een ander. Ik 'lees' hun stemmen.

De mens is groter dan de oorlog..

Ik onthoud vooral op welk punt de mens groter is. Wanneer hij wordt gedreven door iets sterkers dan de geschiedenis. Ik moet het breder aanpakken: de waarheid schrijven over leven en dood in het algemeen, niet alleen over de waarheid van de oorlog. Ik moet Dostoevski's vraag stellen: hoeveel mens zit er in een mens en hoe verdedigen we die mens in onszelf? Het kwaad is ongetwijfeld verlokkelijk. Listiger dan het goede. Aantrekkelijker. Ik duik steeds dieper in de eindeloze wereld van de oorlog, al het andere krijgt iets dofs, wordt gewoner dan gewoon. Het is een grandioze en roofzuchtige wereld. Ik begrijp nu de eenzaamheid van de mens die daaruit terugkeert. Als van een andere planeet of uit het hiernamaals. Zo'n mens weet iets wat anderen niet weten, wat alleen bestaat in de buurt van de dood. Als ze iets met woorden over willen brengen, voelen ze zich rampzalig en raken verstomd. Zij willen vertellen en de anderen willen begrijpen, maar iedereen is machteloos.

Ze zitten altijd in een andere wereld dan hun toehoorder. In een onzichtbare wereld. Er zijn minstens drie gespreksgenoten: de vertel-

ler van nu, de mens van toen die het heeft meegemaakt en ik. Ik wil vooral de waarheid van toen grijpen, met hun onvervalste gevoelens. Kort na de oorlog doen mensen een ander verhaal dan tientallen jaren later. Dan is er al iets veranderd, omdat ze in hun herinneringen hun hele leven meenemen, hun hele zelf. Met hoe ze al die jaren erna hebben geleefd, met wat ze gelezen en gezien hebben, met wie ze ontmoet hebben. Met of ze al dan niet gelukkig zijn geweest. Of ze onder vier ogen praten of met nog iemand erbij. Een familielid of vriend, en wat voor vriend? Je hebt frontvrienden en andere vrienden. Documenten zijn ook levende wezens, ze veranderen en schommelen met ons mee, je kunt er eindeloos wat uit halen. Iets nieuws, iets wat we nu precies nodig hebben. Op dit moment. Wat zoeken we? Meestal geen wapenfeiten en heldendaden, maar het kleine en menselijke, het meest vertrouwde en naaste. Wat ik bijvoorbeeld zou willen weten over het leven in het oude Griekenland, van de geschiedenis van Sparta... Ik zou graag willen lezen hoe en waarover mensen toen thuis praatten. Hoe ze de oorlog in gingen. Welke woorden ze tegen hun dierbaren zeiden op de laatste dag en de laatste nacht voor het afscheid. Hoe krijgers werden uitgezwaaid. Hoe de oorlog op hen wachtte... Niet op de helden en aanvoerders, maar op de gewone jongens...

De geschiedenis uit het verhaal van een onopvallende getuige en deelnemer, die interesseert me, daar wil ik literatuur van maken. Met vertellers die niet alleen ooggetuigen zijn, maar ook acteurs en schepers. Je kunt niet oog in oog met de werkelijkheid komen. Tussen ons en de werkelijkheid staan onze gevoelens. Ik begrijp dat ik te maken heb met versies, maar samen geven al die versies een beeld van die tijd en die mensen. Maar het moet niet een boek worden waarvan de lezer zegt: de helden zijn echt, meer niet, het is geschiedenis, gewoon geschiedenis.

Ik schrijf niet over de oorlog, maar over de mens in de oorlog. Niet de geschiedenis van de oorlog, maar die van gevoelens. Als een historicus van het gevoel. Enerzijds bestudeer ik een concrete mens in een concrete tijd bij concrete gebeurtenissen, anderzijds zoek ik in

hem de eeuwige mens. De zoemende eeuwigheid die hij met zich meedraagt.

Ik hoor wel zeggen: herinneringen zijn geen geschiedenis en geen literatuur. Herinneringen zijn gewoon het ruwe, vuile leven, niet gelouterd door de hand van de kunstenaar. Onbewerkt gespreksmateriaal, waar elke dag vol mee zit. Losse stenen, en losse stenen maken nog geen tempel. Maar ik zie dat anders... Juist daar, in de warme menselijke stem, in de levende weerklank van het verleden schuilt de oervreugde en de onuitwisbare naakte tragedie van het leven. Chaos en hartstocht. Uniek en ondoorgroendelijk. Ruw en oorspronkelijk.

Ik bouw tempels uit onze gevoelens... Uit onze wensen en teleurstellingen. Uit onze dromen. Uit wat er was, maar wat ontglippen kan.

Nog even daarover... Mij interesseert niet alleen de werkelijkheid om ons heen, ook die in onszelf. Het gaat me niet om de gebeurtenis zelf, maar om de daardoor gewekte gevoelens. Of nog anders, de ziel van de gebeurtenis. Ik zie gevoelens als realiteit.

En de geschiedenis? Die ligt op straat. In de massa. In elk van ons zit volgens mij een stukje geschiedenis. De een met een halve bladzij, een ander met twee, drie. Samen schrijven we het boek van de tijd. Ieder schreeuwt zijn waarheid. Een nachtmerrie van nuances. Dat alles moet gehoord worden, we moeten erin opgaan om dat alles te worden. En tegelijk moeten we onszelf niet verliezen. De taal van de straat en de literatuur moet één worden. Het lastige is dat we over het verleden spreken in de taal van nu. Hoe breng je daarmee gevoelens van toen over?

's Ochtends ging de telefoon: 'We kennen elkaar niet... Ik kom van de Krim, ik bel van het station. Woont u ver weg? Ik wil u mijn oorlog vertellen...'

O ja?

Ik stond eigenlijk net op het punt om met mijn dochtertje naar het park te gaan. Voor een rondje met de draaimolen. Hoe verklaar ik een zesjarig wezentje waar ik mee bezig ben? Laatst vroeg ze: ‘Wat is oorlog?’ Wat zeg je dan? Ik wil haar de wereld in sturen met een zachtmoedig hart en leer haar dat ze bloemen niet zomaar mag afrukken. Dat het zielig is een lieveheersbeestje fijn te knijpen of een libel een vleugel uit te trekken. Maar hoe leg je een kind de oorlog uit? Of de dood? Hoe beantwoord je de vraag: ‘Waarom wordt daar vermoord?’ Zelfs kindjes maken ze daar dood, kleintjes zoals zij zelf. Het lijkt of wij volwassenen in het complot zitten. Wij begrijpen waarom het gaat. Maar kinderen? Na de oorlog hebben mijn ouders me het min of meer uitgelegd, maar aan mijn eigen kind lukt me dat niet. Met welke woorden? De oorlog bevalt ons steeds minder, is steeds moeilijker te rechtvaardigen. Voor ons is het gewoon moord. Althans voor mij.

Ik zou een boek over de oorlog moeten schrijven dat de lezer onpasselijk maakt, waardoor hij door de gedachte eraan alleen al walgt. Door de waanzin ervan. Zelfs generaals zouden ervan moeten walgen...

Mijn mannelijke vrienden (mijn vriendinnen niet) zijn ontsteld door mijn ‘vrouwenlogica’. En ik hoor weer het mannenargument: ‘Jij hebt niet in de oorlog gevochten.’ Misschien is dat juist wel goed: de hartstocht van de haat is me vreemd, ik heb een normale blik. Geen oorlogs- of mannenblik.

In de optiek heb je het begrip ‘lichtsterkte’, de mate waarin een lens een opgevangen beeld vastlegt. In die zin is het vrouwengeheugen over de oorlog het meest ‘lichtsterk’ qua gevoelsspanning, qua pijn. Ik zou zelfs zeggen dat de vrouwenoorlog erger is dan de mannenoorlog. Mannen verschuilen zich achter de geschiedenis, de feiten. De oorlog fascineert hen als handeling, als botsing van ideeën en belangen. Vrouwen worden gegrepen door gevoelens. Bovendien worden mannen er van jongs af aan op voorbereid dat ze misschien ooit moeten schieten. Vrouwen krijgen dat niet onderwezen en hebben

daar geen belangstelling voor. Ze onthouden andere dingen, op een andere manier. Ze zien dingen die voor mannen gesloten blijven. Nogmaals: hun oorlog heeft geur, kleur, details van alledag: ‘We kregen plunjezakken en naaiden er rokken van.’ ‘Op het rekruteringsbureau ging ik ergens in een jurk naar binnen en kwam in een broek en een veldblouse weer naar buiten, zonder vlecht, met alleen een kuifje...’; ‘De Duitsers hadden een dorp uitgemoord en waren weggetrokken... Bij onze aankomst daar zagen we: aangestampt geel zand met daarop één kinderschoentje...’ Ik werd meermaals gewaarschuwd (vooral door mannelijke schrijvers): ‘Pas op, vrouwen gaan je verzin-sels vertellen, fantasieverhalen.’ Maar ik kwam tot de overtuiging dat je zulke dingen niet verzint. Waar zouden ze zoiets vandaan halen? Alleen uit het leven, alleen dat heeft zo’n fantasie.

Waarover vrouwen ook spreken, ze doen het altijd met één gedachte: oorlog is ten eerste moord en vervolgens zwoegen. Maar het was ook gewoon leven: vrouwen zongen, werden verliefd, zetten krulspelden...

Centraal staat steeds de ondraaglijke gedachte aan sterven en de afkeer ervan. Maar nog ondraaglijker en groter is de afkeer van doodslag, want een vrouw geeft leven. Ze schenkt leven, draagt het lang in zich, brengt het groot. Ik begreep dat vrouwen meer moeite hebben om te doden.



Mannen laten vrouwen niet graag toe in hun wereld, op hun terrein.

In een Minskse tractorfabriek zocht ik een vrouw die als scherpschutter had gediend. Een beroemdheid die vaak in frontkrantjes had gestaan. Ik had haar privénummer van haar Moskouse vriendinnen gekregen, maar dat werkte niet meer en ik had alleen haar meisjesachternaam. Ik ging naar de fabriek waar ik wist dat ze werkte, bij het kader, en hoorde van de mannen (de fabrieksdirecteur en het hoofd van de kadersectie): ‘Hebt u niet genoeg aan mannen? Wat hebt u aan die vrouwenverhalen, die vrouwenverzinsels...’ De mannen waren bang

dat de vrouwen een verkeerde oorlogsversie zouden vertellen.

Ik kwam bij een gezin... Man en vrouw waren allebei aan het front geweest. Daar waren ze elkaar tegengekomen en getrouwd: 'We vierden onze bruiloft in de loopgraaf. Voor de slag. Ik had mijn bruidsjurk gemaakt van een Duitse parachute.' Hij was mitrailleursschutter geweest, zij verbindingsvrouw. Toen ik langskwam stuurde de man zijn vrouw meteen naar de keuken: 'Maak iets klaar.' Nadat ze thee had gezet en brood gesneden kwam ze bij ons zitten, maar haar man stuurde haar meteen weer weg: 'Waar zijn de aardbeien? Waar is onze datsjartaart?' Toen hij eindelijk op mijn dringende verzoek het veld ruimde, zei hij nog: 'Vertel het zoals ik het je geleerd heb. Zonder tranen en vrouwenklets van dat je mooi wilde zijn en gehuild hebt toen je vlecht werd afgeknipt.' Later gaf ze me fluisterend toe: 'Hij heeft me de hele nacht zitten overhoren over "De Geschiedenis van de Grote Vaderlandse Oorlog". Hij was bang dat ik fouten zou maken en is nog steeds benauwd dat ik het verkeerd heb onthouden. Niet volgens de norm.'

Dat gebeurde meer dan eens, in verschillende huizen.

Ja, ze huilen veel. Ze schreeuwen. Als ik weg ben slikken ze hart-tabletjes en bellen de eerste hulp. Toch zeggen ze: 'Kom langs. Kom beslist. We hebben zo lang gezwogen. Veertig jaar lang...'

Ik begrijp dat ik hun huilen en schreeuwen niet moet bewerken, anders wordt het meer bewerking dan huilen en schreeuwen. Dan krijg je literatuur in plaats van leven. Zo heet is het materiaal. Het kookt voortdurend over. Iemand is het meest transparant en open in de oorlog, misschien ook nog in de liefde. Tot in de diepte, tot de onderhuidse lagen. Voor het aangezicht des doods verbleken alle ideeën en opent zich de ondoorgrondelijke eeuwigheid, waar niemand klaar voor is. We leven nog in de geschiedenis, niet in de kosmos.

Een paar keer kreeg ik mijn ter keuring opgestuurde tekst terug met de kritiek: 'Laat futiliteiten weg... Schrijf over onze Grote Overwinning...' Maar mij ging het juist om die 'futiliteiten', om de warmte en helderheid van het leven: het van de vlecht overgebleven kuifje, de niet leeg gegeten gamellen hete pap en soep, omdat er na de slag van

de honderd man maar zeven terugkeerden; om het feit dat iemand na de oorlog op de markt geen vleeskraam meer kon zien... Geen rode sits zelfs... 'Ach, schat, het is al veertig jaar terug, maar in mijn huis vind je niks roods. Sinds de oorlog haat ik rood!'

Ik luister naar hun leed... Hun leed als bewijs van hun voorbijgeleefd leven. Andere bewijzen zijn er niet, andere vertrouw ik niet. Woorden hebben ons meer dan eens van de waarheid afgeleid.

Ik denk aan leed als de hoogste vorm van informatie in directe samenhang met het mysterie. Met het mysterie van het leven. Daarover gaat de hele Russische literatuur. Meer over leed dan over liefde.

En daarover vertellen ze mij het meest...

Zijn het Russen of Sovjets? Nee Sovjets: Russen, Wit-Russen en Oekraïners, ook Tadzjiekken...

De *homo sovieticus* heeft wel degelijk bestaan. Die soort komt volgens mij nooit meer terug, dat begrijpen ze zelf al. Zelfs wij, hun kinderen, zijn anders. We zijn liever zoals iedereen. We willen niet op onze ouders lijken maar op de wereld. En hun kleinkinderen willen dat al helemaal niet...

Maar ik houd van hen. Ik ben dol op hen. Ze hadden Stalin en de Goelag, maar ook de Overwinning. En dat weten ze.

Ik kreeg laatst een brief: 'Mijn dochter houdt veel van me, ik ben een heldin voor haar, maar als zij uw boek leest, zal ze erg teleurgesteld zijn. Vuil, luizen, eindeloos bloed – dat is allemaal waar, dat ontken ik niet. Maar kunnen zulke herinneringen edele gevoelens wekken en iemand opvoeden tot heldhaftigheid?'

Ik kreeg een inzicht: ...ons geheugen is bepaald geen ideaal instrument. Het is niet alleen willekeurig en grillig, het loopt als een hond aan de ketting van de tijd.

...we kijken naar het verleden vanuit het heden, je kunt niet vanuit nergens kijken.

...ze zijn ook nog verliefd op wat hun is overkomen, want het was niet alleen de oorlog maar ook hun jeugd, hun eerste liefde.

Ik luister als ze praten, maar ook als ze zwijgen... Niet alleen woorden maar ook stiltes zijn voor mij tekst.

‘Ik vertel dit niet voor je boek, maar voor jou... De ouderen onder ons zaten vol treurige gedachten in de trein... Ik herinner me een majoor die ’s nachts, toen iedereen sliep, tegen me begon te praten. Over Stalin. Hij had zich flink moed ingedronken en vertelde dat zijn vader al tien jaar in een kamp zat, zonder recht op briefwisseling.³ Of hij nog leefde wist hij niet. Die majoor zei vreselijke dingen: “Ik wil wel het Vaderland verdedigen, maar niet Stalin, die revolutie verrader.” Zo iets had ik nooit eerder gehoord... Ik werd er bang van. Gelukkig was hij de volgende ochtend weg. Zeker uitgestapt...’

‘Dit zeg ik onder ons... ik was bevriend met Oxana, uit de Oekraïne. Van haar hoorde ik voor het eerst van die hongersnood in de Oekraïne, de *holodomor*. Er was geen kikker of muis meer te bekennen, alles was opgegeten. In haar dorp was de helft van de bevolking gestorven. Al haar jongere broertjes en haar vader en moeder waren dood, maar Oxana had zich in leven gehouden met paardenvijgen, ’s nachts gestolen uit de paardenstal van de kolchoz. Die kreeg niemand door zijn strot, behalve zij. “Warm krijg je ze niet naar binnen, koud wel. Bevroren gaat nog het best, dan ruiken ze naar hooi.” Ik zei: “Oxana, Stalin vecht. Hij vernietigt het gespuis, maar daar is er veel van.” – “Nee,” zei ze, “je bent dom. Mijn vader is leraar geschiedenis en die zei dat kameraad Stalin zich op een dag voor zijn misdaden moet verantwoorden...”

’s Nachts lag ik te denken: stel dat Oxana een vijand is. Een spionne? Wat moest ik doen? Twee dagen later sneuvelde ze. Ze had geen familie meer, we konden niemand een overlijdensbericht sturen...’

Dat thema roeren ze zelden en voorzichtig aan. Ze zijn nog steeds verlamd, niet alleen door de Stalinhypnose en angst, maar ook door hun vroegere geloof. Ze kunnen hun liefde niet verloochenen. Oorlogsmoed en ideeënmoed zijn twee verschillende dingen. Ik dacht dat het hetzelfde was.

Het manuscript ligt al een tijd op de plank...

Het wordt al twee jaar door uitgeverijen geweigerd. De tijdschriften zwijgen. Het vonnis luidt onveranderlijk: de door u beschreven oorlog is te vreselijk, te gruwelijk, te naturalistisch. De partij speelt nergens een leidende rol. Kortom, ik breng de verkeerde oorlog... Wat is dan de goede? Een met generaals en een wijze generalissimo? Zonder bloed en luizen? Met helden en wapenfeiten. Toen ik eens in mijn jeugd met mijn oma langs een grote akker liep, vertelde ze: 'Na de oorlog heeft er op dit veld lange tijd niets gegroeid. Toen de Duitsers op de aftocht waren is hier twee dagen lang gevochten... De doden lagen als korenschoven naast elkaar. Zoals bielzen bij het station. De Duitsers en de onzen. Na een regenbui hadden ze allemaal behuilde gezichten. We zijn met het hele dorp een maand lang bezig geweest ze te begraven...'

Hoe kan ik die akker vergeten?

Ik neem niet gewoon verhalen op. Ik verzamel ze en volg de menselijke geest, daar waar leed een klein mens groot maakt. Waar iemand die groei doormaakt en niet meer het verstomde en spoorloos verdwenen proletariaat van de geschiedenis is. Waar zijn ziel loskomt. Waar ligt mijn conflict met de autoriteiten? Dat ik begrepen heb dat een groot ideaal een kleine mens nodig heeft en geen grote. Voor dat ideaal is een groot mens overbodig en storend. Hij is lastig te bewerken. Ik ga naar hem op zoek, naar zo'n kleine grote mens. Iemand die, hoewel vernederd, vertrapt en beschimpt, ondanks Stalinkampen en verraad, toch de overwinning heeft behaald. Die een wonder heeft verricht.

Maar de geschiedenis van de oorlog is verwisseld met de geschiedenis van de overwinning.

Dat blijkt uit de verhalen van de vrouwen die ik sprak...

Zeventien jaar later

2002-2004

Ik lees mijn oude dagboek...

Ik probeer me de mens te herinneren die ik was toen ik het boek schreef. Die mens bestaat al niet meer, zelfs niet het land waar we toen woonden. Het land dat van 1941 tot 1945 werd verdedigd, het land waarvoor men sneuvelde. Alles buiten is al anders: een nieuw millennium, nieuwe oorlogen, nieuwe ideeën, nieuwe wapens en de totaal onverwacht veranderde Rus, of beter de Sovjetrus.

Toen kwam Gorbatsjovs perestrojka... Mijn boek werd meteen gedrukt, in de verrassende oplage van twee miljoen exemplaren. Dat was een tijd waarin veel geweldige dingen gebeurden, we stormden weer woest ergens op af. Alweer naar een toekomst. We wisten nog niet (of waren vergeten) dat een revolutie altijd een illusie is, vooral bij ons. Dat beseften we pas later, eerst was iedereen in de roes van de lucht van vrijheid. Ik ontving elke dag tientallen brieven, mijn mappen zwollen. De mensen wilden praten... zich uiten... Ze werden vrijer en opener. Ik was ertoe veroordeeld mijn boeken eindeloos voort te schrijven. Niet te herschrijven, maar voort te schrijven. Een gezette punt werd een beletselteken...

Ik denk dat ik nu andere vragen zou stellen en andere antwoorden zou krijgen. Ik zou een ander boek schrijven, niet totaal anders, maar toch anders. De documenten (waarmee ik te maken heb) zijn levende getuigenissen die niet verstijven als afgekoelde klei. Ze verstommen

niet. Ze bewegen met ons mee. Wat voor andere vragen zou ik nu stellen? Wat zou ik willen toevoegen? Ik zou meer interesse hebben voor de... ik zoek de term... voor de biologische mens, niet alleen voor die van de tijd en het idee. Ik zou proberen dieper te kijken in de menselijke natuur, in het duister, in het onderbewustzijn. In het mysterie van de oorlog.

Ik zou schrijven over mijn bezoek aan een vroegere partizane... Een gezette maar nog mooie vrouw die vertelde hoe hun groep (zij als leidster en twee jonge meisjes) op een verkenningstocht toevallig vier Duitsers krijgsgevangen maakte. Ze zwierven lang met ze door het bos. Op een gegeven moment raakten ze klem tussen de vijandelijke linies. Het was duidelijk dat ze met de gevangenen niet meer uit de omsingeling konden doorbreken dus ze besloot de Duitsers op te ruimen. De twee meisjes waren daartoe niet in staat: ze liepen al een paar dagen met ze door het bos, en als je zo lang met iemand samen bent, ook al is hij een vreemde, raak je toch aan hem gewend, hij komt je nader – je weet al hoe hij eet en slaapt, wat voor ogen en handen hij heeft. Nee, die meisjes zouden het niet voor elkaar krijgen. Dat begreep ze. Dus ze had die Duitsers zelf moeten afmaken. Ze wist nog hoe ze dat had gedaan. Ze moest iedereen voor de gek houden. Met een van de Duitsers ging ze zogenaamd water halen, die schoot ze in zijn achterhoofd. Een andere nam ze mee om hout te sprokkel... Ik was geschokt door de kalmte waarmee ze het vertelde.

Wie in de oorlog is geweest beweert dat een civiel binnen drie dagen een militair wordt. In drie dagen maar? Waarom? Of is dat ook een mythe? Mogelijk. In de oorlog is een mens veel onbekender en onbegrijpelijker.

In alle brieven las ik: 'Ik heb u toen niet alles verteld, want het was een andere tijd. We waren gewend veel te verzwijgen...', 'Ik heb u niet alles opgebiecht. Tot voor kort konden we daar nog niet over praten. Of daarvoor schaamden we ons.' 'De doctoren geven me niet lang meer... Nu wil ik u de hele waarheid vertellen...'

Laatst kreeg ik de volgende brief: 'Wij ouderen hebben het moeilijk... Niet zozeer door onze vernederend lage pensioentjes. Nog veel

pijnlijker is het dat we verjaagd zijn uit ons groots verleden naar een ondraaglijk klein heden. Niemand vraagt ons meer op scholen of in musea op te treden, ze hoeven ons niet meer. In de kranten worden de nazi's steeds beter en de roden steeds slechter.'

Ook de tijd is een Vaderland... Toch houd ik nog steeds van die mensen. Niet van hun tijd, wel van hen.

Alles kan literatuur worden...

Het meest interessant in mijn archief vond ik het blocnote met de door de censuur geschrapte fragmenten. En met mijn gesprekken met de censor. Daar zaten ook de bladzijden die ik er zelf uit gegooid had. Mijn zelfcensuur, mijn eigen verbod. Met de uitleg waarom ik ze eruit gegooid had. Veel heb ik weer in het boek teruggezet, maar die paar bladzijden wou ik er apart bij doen – dat is zelf al een document. Mijn weg.

Uit wat de censuur heeft geschrapt

'Tegenwoordig word ik 's nachts wakker... Alsof ik iemand in de buurt hoor huilen... Dan ben ik weer in de oorlog...

We waren op de aftocht... Achter Smolensk komt een vrouw me een jurk brengen, ik kan me snel omkleden. Ik ben de enige vrouw tussen alleen maar mannen. Soms in een broek, soms in een zomerjurk. Toen kreeg ik ineens... hoe heet het... wat vrouwen elke maand krijgen... Vroeger dan normaal, door de emotie zeker. Door de toestand, de zenuwen. Waar kon ik iets bruikbaar vandaan halen? Ik schaamde me! Ik schaamde me dood! We sliepen onder struiken, in greppels, op boomstompen in het bos. We waren met zoveel, dat het bos niet groot genoeg was. We liepen verloren en bedrogen, vertrouwden geen mens meer... Waar was onze luchtmacht, waar waren onze tanks? Alles wat vloog, reed en dreunde was Duits.